

Günəl Balakışiyeva⁴

MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA İŞLƏNƏN TƏXƏLLÜS VƏ LƏQƏBLƏR

Onomastik vahidlərin bir növü- təxəllüslər də bütöv bir sosial-tarixi inkişafın məhsulu kimi məhəbbət dastanlarında öz əksini tapır. Bu adlar da Azərbaycan xalqının milli-mədəni spesifikasiyasının göstəricisidir. Bunlar köməkçi funksiya daşıyır. Əsas xüsusiyyəti əsl adın əvvəlinə qoşulmasıdır. Aşıqların təxəllüsləri ədəbi təxəllüslər növündədir. Təxəllüslərin maraqlı, struktur və leksik-semantik xüsusiyyətləri vardır. Bu haqda monoqrafik araşdırmalar da aparılmışdır (2).

Təxəllüs şəxsin tarixi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Məs.:

Ululu Kərimi axtaran tapar,

Bir könülü tikən min Kəbə yapar (1).

Sarı Aşıq. Sarı aşığın təxəllüsüdür. V.Vəliyev qeyd edir ki, müəyyən axtarışlar aparılsa da, yenə Sarı Aşığın həyatı haqqında dəqiq məlumat əsərlərinin qaranlıq küncündə qalmışdır. Hətta onun adı belə dürtüst məlum deyildir. Qaradağı “Təzkireyi-Qaradağı” əsərində onun adının Qurbanəli, Salman Mümtaz Abdulla, Əmin Abid Qırış, başqaları isə Nəbi olduğunu göstərmişlər (7). Burada təxəllüslə yanaşı Aşığın müxtəlif adlarının da el arasında yayıldığı məlum olur.

Xəstə Qasım. “Xəstə” sözü mənfi anlamda olsa da, bu sözdən də el arasında təxəllüs kimi istifadə olunmuşdur.

Yer, ərazi adları da aşıqlarımıza təxəllüs olaraq verilmişdir. Məsələn, Abbas Tufarqanlı, Bozalqanlı Aşıq Hüseyn (bu Aşıq qısa olaraq, “Hüseyn” adından istifadə etmişdir.) və s.

Məhəbbət dastanlarının dilində peşə mənasını bildirən “Danaçı Nağı” təxəllüsü də maraq doğurur” (Danaçı”- mal-qara otaran anlamında). Xacə Abdulla, Qul Abbas və s. təxəllüslərə də rast gəlirik. Bunlar mətnin ifadəliliyini, obrazlılığını artırır.

Soruşun, Qul Abbas, halın necədi?

Gündüzlərim ay qaranlıq gecədi

Sərv ağacı hər ağacdən ucadı.

Əsli qıtdı, budağında bar olmaz (1).

Qul Abbas təxəllüsü mənfi emosiyalı apelyativ əsasında formalaşmışdır.

Dəli Məhəmməd ləqəbində “dəli” sifəti indi mənasını dəyişsə də, məhəbbət dastanlarının mətnlərində cəsarət, igidlik semantikasını qoruyub saxlamışdır. Bu ləqəbdə məhəbbət dastanlarımızda haqq, doğruluq, düzlük uğrunda Azərbaycan igidlərinin mübarizəsi əks olunmuşdur.

Bizə elə gəlir ki, Dəli təxəllüsü aşıqların, şairlərin, dastan yaradanların mənəvi-psixoloji inkişafının nəticəsində meydana gəlmişdir. Bir vaxtlar Xalq şairi S.Vurgunun da təxəllüslərindən biri “Dəli Şair” olmuşdur. “Dəli” ləqəbli şəxs adları və ləqəblər qədim türk ad sistemində obrazın şücaətini, mübarizliyini bildirmişdir.

Məhəbbət dastanlarında “Aşıq” sözü də təxəllüs kimi işlənmişdir. Bu sözün mənşəyini “aşıq”, “eşq” sözü ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar, əlbəttə düz yol tutublar. Bu təxəllüs işıq, işıqlı anlamını da verir.

Qeyd edək ki, bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları əsas etibarilə təxəllüslər vasitəsilə də həyata keçirilmişdir. Təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətlərindən söz düşəndə, ilk növbədə, bədii əsərlərdə işlənən və obraz haqqında müəyyən əlavə məlumat verən “danışan adlar” yada düşür (6).

Qurbanini hərtərəfli öyrənən Q.Kazımov “Qurbani” dastanındakı Aşıq Qurbaninin dövrü, yaşadığı ərazi, valideynləri, təhsili ilə yanaşı, təxəllüsü haqqında da müfəssəl məlumat verir. “Dastanın həm Diri, həm də Gəncə versiyalarında Qurbani nəzir-niyazla doğulur. Guya Qurban günündə anadan olduğu üçün adına “Qurbani” deyirlər.

Qurban olmuş ismim mənim,

İlan yurdudu məskənim... (3)

Folklorşünas Məhərrəm Qasimov Q.Kazımovun “Qurbani” təxəllüsü ilə əlaqədar fikri ilə razılaşmır. O, “Qurbani” təxəllüsünü təriqət görüşləri ilə də bağlayır. Yazır: “Diqqət edilsə, görürük ki, təxəllüsün məzmununda ilahi eşqlə əlaqələndirməyə imkan verən tutum vardır: Qurban həm şəxs adı kimi, həm də tanrının, ilahi eşqin qurbani kimi (tutuşdur: qul-tanrıya qul olmaq; xəstə tanrı eşqinin xəstəsi olmaq). Aşıq özü bir qoşmasında həmin bu qənaəti belə təsdiqləyir: “Qurbani qurbandı şahın dərdinə”.

Həmin fikir bəlkə də Xəstə Qasım, Qul Mustafa üçün doğrudur, lakin “Qurban” üçün doğru ola bilməz. Uşağa ad qoyarkən onun gələcəkdə haqq aşığı olacağını hüç kəs düşünə bilməzdi. Ad təsadüfidir. “Qurbani” təxəllüsü addan yaranmışdır. Misallar da göstərir ki, müəllifin qeyd etdiyi sufi ideyaları- Qasım, Mustafa antroponimlərinə deyil, təxəllüslərə “qul”, “xəstə” sözlərinə aiddir və aşıqlar bunları sonralar qəbul etmişlər. Hər bir orta əsr sənətkarının adında təsəvvüflə bağlı bir şey aramaq da mütləq vacib sayılmamalıdır.

Antroponimik layın tərkib hissələrindən ən maraqlısı ləqəblər-ayamaldır. Ləqəb qədim kateqoriya olmaqla yanaşı, başqa antroponimik qrupların genetik qaynağıdır. Eyni ad daşımaq istəməyən türk xalqları bir çox hallarda ləqəblərdə məqsəddli şəkildə müraciət etmişlər. Ləqəblər insanların sosial həyatdakı mövqeyini əks etdirmişdir. Bu ləqəblərin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri onların təyinedici, müəyyənləşdirici xüsusiyyətidir. Tədqiqat göstərir ki, məhəbbət dastanlarındakı ləqəblər onomastik vahidlər və apelyativ sözlər əsasında yaradılmışdır.

Ləqəblərə də Azərbaycan məhəbbət dastanlarında da çox rast gəlmək olur. Xeyli sayda ləqəbləri məhəbbət

⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti, doktorant. balakishiyevagunel888@gmail.com

dastanlarında qeydə alınmışdır. Bu mənbələrdə işlənmiş ləqəblərin xüsusi strukturu, leksik-semantik və funksional-üslubi əlamətləri diqqəti cəlb edir. Məs.:

Mən öpmədim yarın ala gözüni,
Səfil Kərəm itkin etdi özünü (1).

Məhəbbət dastanlarından toplanmış bu ləqəblərin formalaşmasında “Səfil”, “Qara”, “Ovçu”, “boz” sözləri fəal iştirak etmişdir. Bu və ya digər sözlər ləqəbyaratmada iştirak etmişdir. Bu sözlər rəng, peşə və s. mənalara ifadə edir. “Qara” sözü pisniyyətli, bədxah, “boz” apelyativi isə xasiyyətə hirsli, soyuqqanlı adamlara verilmişdir,

Sözügedən dastanlarda etnonimlər əsasında yaranmış “Ləzgi Abbas” adlı ləqəbə rast gəlirik.

“Ayı Məhəmməd” ləqəbi heyvan adı əsasında yaradılmışdır. Kobudluq mənasını ifadə edir.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında titul əsaslı ləqəblərə misal olaraq, “Məşədi” sözünü göstərə bilərik. Ə. Mikayılova yazır ki, “titullar ləqəb kimi verildikən kinayədən, istehzadan və yumordan istifadə olunur. Əslində “Məşədi” ərəbcə “məşhəd” sözündən olub, din uğrunda şəhid olanların yeri deməkdir” (5).

Qurd ləqəbi dastanların dilində totem əsasında yaranmış Məlik şəxs adında öz əksini tapmışdır. Bu apelyativ ən ulu nəsilərdən birinin adıdır. Qurd-igidlilik, ağıllılıq, uzunömürlülük simvolu kimi məşhurdur.

Beləliklə, məhəbbət dastanlarındakı ləqəbləri tədqiq etmək, hər şeydən öncə, Azərbaycan ləqəblər sistemi haqqında müəyyən təsəvvürü formalaşdırır.

Məhəbbət dastanlarında istifadə olunmuş ləqəblər əsasən apelyativ əsaslıdır. Peşə, rəng, igidlilik, zoonim və s. ifadə edən sözlər əsasında, ləqəb əmələgətməkdə isim və sifət bir nitq hissəsi kimi əsas rol oynamışdır.

Məhəbbət dastanlarında ləqəblər əsas etibarilə emosionallıq və ekspressiya yaratmağa yönəlmiş və xidmət etmişdir. Məhəbbət dastanlarının dilində bəzən konkret ad işlənir, adın əvəzinə bəzircanbaşı, dərviş, şahzadə, qara-vaş, qarı və s. bu qəbildən olan adlardan istifadə olunur. Məs.:

Cavabına aldı bəzircanbaşı

Bu qoca bəzircan alsın qadını,

Oğul, bu yol Daşqalaya gedər hey.

Bəzi hallarda şahzadənin adı da göstərilir. Məs.: ...bu zamanlar Qayaqala padşahının oğlu şahzadə Şahmar başında qırx atlı ova çıxmışdı.

Titullar da şəxs adları ilə bağlı olur, onların həm əvvəlinə, həm də sonuna artırılır. Məs.: İmam+mirzə, Xan+murad, Əhməd+xan və s.

Şəxs adı+ leksik vahid: Bir də, Gözəl xanım elə gözəldi ki, adam üzünə baxanda ağı başınan gedir.

Bədiəcamal sorağında Qəbih *camala* uğradım.

Bay, oğul, nə üçün Əlbən dağına getdin ki, Güləndəmə başını çatdırdın, gəldin.

Şəxs adının dialekt variantı ilə rastlaşırıq; Güləndam\Güləndəm, Şəhrəbanu\ Şəhravan:

Sana qurban Şəhravanı,

Bəs kimə tapşırdın məni? (1)

Şəxs adları bəzən təkrar olunur, emosionallığı yüksəldir;

Leyli, leyli deyib gəzir çölləri

Tərk eləyib ağır-ağır elləri (1)

Məhəbbət dastanlarında qeyri-adi bədii şəxs adlarından da çox istifadə olunur.

A. Qurbanov yazır ki, “ancaq yazılı ədəbiyyat və folklorda müəyyən bədii məqsədlərlə bağlı işlədilən antroponimlər qeyri-adi- bədii antroponimlərdir. Bunların işlənilməsinin müəyyən bədii məqsədi vardır. Bu qrup antroponimləri poetik ad, süni ad, obrazlı ad, bədii ad və s. adlandırırlar. Belə antroponimlər “uydurma-süni” və əfsanəvi adlar altında da qruplaşdırılır (4). Əfsanəvi şəxs adlarına folklorda, o cümlədən bizim öyrəndiyimiz məhəbbət dastanlarında rast gəlirik: Dərviş, Qarı, Kosa, Qodu, Div, Kəlləgöz, Təpəgöz, Zümrüd və s.

Dastanlarda şəxs adlarının bir qrupu real (gerçək) və qeyri-real (bədii) olmaqla da iki qrupa bölünür. Şəxs adlarının bu qrupu dastan obrazlarını bir-birindən fərqləndirir. Məs.: Seyidmirzə Məleykə xanıma, Məleykə xanım da Seyidmirzəyə aşiq oldu.

Qarı adı məhəbbət dastanında həm adi, həm də əsl adı ilə çəkilir. Məs.: Reyhan qarı A. Paşayevin nöqtəyindən nəzərinə “dastanlardan məlumdur ki, şəxs igidlilik və qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra, həmin fədakarlıqla əlaqədar olaraq ad alardı. Gənc ilk igidlilik adı altında ona bəylik və taxt da verilərdi. Yeni ad alan gənc o gündən qəbilə və tayfanın tam bərabər hüquqlu vətəndaşı olar, yeni ad və vəzifə alar, hətta onu evləndirərlər, bərk sahibi də edərdilər. Onun əvvəlki adı get-gedə unudular, ya da əvvəlki adla birlikdə işlənərdi” (6).

Musa Adilov dastanlardakı şəxs adlarını struktur-semantik cəhətdən bir çox qruplara bölmüşdür ki, biz də həmin bölgüdən istifadə edirik.

1. Məhəbbət dastanlarında əsl şəxs adları: Zöhrə, Tahir, Əsli və s.

2. Əsl ad və titul quruluşu: Dirsə xan

3. Ləqəb və əsl ad quruluşu: Soğan Sarı, Ayna Mələk

4. Titul və əsl ad quruluşu: Bəy Qazan,

5. Yalnız ləqəbdən ibarət olanlar: Qılbaş, Qodu və s.

6. Patronimik titul: Xan qızı, Bəy oğlu

7. Ləqəb və tituldakı ibarət olanlar: Yüklü Qoca

8. Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanı qohumluq əlamətinə görə adlandırma hallarına rast gəlmək olur: Qazanın oğlu

Uruz, Bala qızı Sənəm.

9. Xoca titullu antroponimlər: “Xoca” fars sözüdür. “Qocaların arasında daha çox uzaqgörən, ağıllı, dünyagörmüş insanlara deyilir. Türklər hörmət anlamında hocam deyirlər.

10. Əfsanəvi adlar tarixdə tanınan adlardır. Məsələn, Rüstəm Zal və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları V cild, Bakı: Lider, 2005.
2. Hacıyeva Y. Azərbaycan dilində təxəllüslər. Bakı: Nurlan, 2003.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı: Nurlan, 2009.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: Maarif, 1988.
5. Mikayılova Ə. Azərbaycan dilində ləqəblər. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
6. Paşayev A. Azərbaycan təxəllüşünəşliyi əsaslar. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
7. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985.

Açar sözlər: məhəbbət dastanları, onomastik vahidlər, antroponimlər, təxəllüslər, ləqəblər

Key words: love sagas, onomastic elements, anthroponyms, pseudonyms, nicknames

Ключевые слова: эпос, любовные эпосы, ономастика, антропонимы, псевдонимы, прозвища

Pseudonyms and nicknames used in love sagas

Summary

As it appears, Ashiq literature combines the real, and symbolic-philosophical meanings of love, creating love sagas with special artistic qualities. These sagas are considered rich sources for onomastics.

The article clarifies the semantic aspects of names that have many controversial points. Among anthroponyms, pseudonyms and nicknames have been examined. Their types have been presented, and analyses have been conducted based on examples.

Псевдонимы и прозвища используемых в любовных эпосах

Резюме

Истории любви дают богатый материал для изучения ономастической лексики, которая является одной из самых интересных и привлекательных областей азербайджанского языка. Для описания событий, происходивших в этих эпосах, составляющих важную часть нашей фольклорной литературы, использовались различные типы ономастических единиц, а также показывают пути развития азербайджанской ономастики и ее древние корни.

В статье уточняются семантические аспекты имен, которые имеют множество спорных моментов. Среди антропонимов рассматриваются особенности, псевдонимы и прозвища, показаны их виды и на основе примеров проведен анализ.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova